

ЧИТАННЯ ЯК СТРАТЕГІЧНА ПРОБЛЕМА ВИДАВНИЧОЇ СФЕРИ

Василь Теремко

*завідувач кафедри видавничої справи та редагування
Інституту журналістики Київського національного університету
імені Тараса Шевченка, канд. філос. наук*

У статті йдеться про стратегічну роль читання у розвитку видавничої справи, його генезис від усної до електронної культури й основні виклики йому в сучасному світі.

Ключові слова: читання, писемність, друк, видавнича стратегія, автор, книжність.

The article tells about the strategic role of reading in the development of publishing industry, its genesis from the oral to the electronic culture and main challenges it faces in contemporary world.

Keywords: reading, writing, printing, publishing strategy, author, booklore.

В статье идет речь о стратегической роли чтения в развитии издательского дела, его генезисе от устной к электронной культуре и основных вызовах ему в современном мире.

Ключевые слова: чтение, письменность, печать, издательская стратегия, автор, книжность.

Книга самоздійснюється у сфері читання. Тут сходяться інтереси всіх учасників книжного процесу, суспільства та індивідів. Виняткові книги відіграли потужну соціоінженерну роль, долучившись до творення націй, держав, культурних і релігійних спільностей. Долі книг різні: одні тисячоліттями фіксують на собі неослабну увагу, інші швидко втрачають приваблювальну енергетику або зацікавлюють одиниці людей. Багатьом так і не вдається дочекатися своїх читачів. У нечитаних і непрочитаних книг різні передісторії, але однаковий соціальний ефект — незрезонувана в душі й розумі людини енергія слова.

Останніми роками соціологія настирливо сигналізує про втрату читанням провідної культурної ролі: дедалі менше людей вважає книгу єдиним джерелом знань і мудрості, особистісно цінних емоцій,

а читання — найпродуктивнішим способом саморозвитку, життєвою стратегією, найзмістовнішим використанням вільного часу чи терапевтичним чинником (бібліотерапія); молодь масово заявляє, що не любить читати, не вважає читання важливим і обходиться без книг; щороку приблизно 2% мешканців планети перестає читати, кожне нове покоління читає менше, ніж попереднє; неухильно підвищується середній вік читачів — стверджують, що на завершених першого десятиліття XXI ст. він становив 30-35 років; читання втрачає статус цілеспрямованої діяльності, багатьма розглядається як супутнє заняття; навіть освічені читачі віддають перевагу ескапістським і розважальним текстам над інтелектуальними; теперішні підлітки («посткнигобумне покоління») опинилися на маргіналіях друкованої культури, поставивши в центр свого інтересу мандрівку просторами Інтернету; книга втратила монопольний статус носія тексту, а друковане слово — статус засобу комунікації; люди щораз частіше отримують потрібну інформацію не з текстів, а з інших джерел, унаслідок чого сформувалася композитна рецептивна фігура «читач — слухач — глядач тексту»; активно шириться у світі «вторинна неписьменність» (нечитання після здобуття освіти); у кожній країні 40-50% мешканців не є «людьми книги».

Збайдужіння до книги і читання — кричуща соціокультурна проблема, оскільки поза ними, стверджують фахівці різних теоретичних і прикладних дисциплін, неможливі повноцінний розвиток у людини уяви, емпатії, співчуття, співпереживання, абстрактного мислення, примноження культурного досвіду. Певний ракурс цього явища побачили письменники: «Читання — співучасть у творчості» (М. Цветаєва); «Велика поезія можлива за наявності великих читачів» (В. Вітмен); «Автор — медіум, що відкриває необхідний людству текст» (Х. Борхес); «Випадкова зустріч із хорошою книгою може змінити долю людини» (П.-Е. Марсель).

Непрості й футурологічні розмірковування. Мало хто береться прогнозувати розвиток читання на далеку перспективу, вважаючи, що теперішню його кризу спричинили деградація смаків у сферах творчості, експансія низькопробних текстів, меркантилізація видавничої індустрії, активізація електронної видавничої і читацької практики. На їхнє переконання, і надалі становище друкованої книги та пов'язаної з нею культури читання залежатимуть від

процесів у сфері електронної книжності. Ця інформація оволодіває і свідомістю послідовних поціновувачів друку, занепокоєних тим, що книга втратила свою століттями акумульовану соціокультурну значущість. Основа такого розуміння світоглядно споріднена з концептом, який свого часу висловив Дж. Мільтон з трибуни Британського парламенту: «Книга містить у собі джерело життя».

Суспільства, в яких занепадають книжність і читання, ризикують утратою пам'яті, ідентичності, навіть життєвих основ і життєвого простору. На траєкторії асоціативних розмірковувань щодо цього зринає наснажена есхатологічністю думка одного з героїв роману чеського прозаїка М. Кундери «Книга сміху і забуття»: «Якщо хочуть знищити народ... — у нього спершу стирають пам'ять. Знищують його книги, його культуру, його історію. І хто-небудь напише для нього інші книги, нав'яже іншу культуру, вигадає іншу історію. Незабаром народ почне забувати, хто він і ким він був. Довколишній світ забуде про це значно раніше» [5, с. 222]. Ці слова, як і твердження О. Бісмарка про роль підручників в оволодінні умами (воюють підручники: хто виграв підручники, той виграв війну), стосуються дещо інших проблем, але це — на перший погляд. У надрах процесів, до яких вони дотичні, — виклик цивілізації, націям, людині. Ігнорування його небезпечно, істерична метушня — також. Потрібен сміливий, компетентний, аналітично-прогностичний погляд на реалії в їх різномірності та різноспрямованості, а також тверезі висновки і грамотні дії.

У видавничій ситуації глибини й лабіринти читання як мультидисциплінарної проблеми мають теоретичний і прикладний виміри. Теоретичний зосереджений довкола буття слова у тексті, тексту — в книзі як творчій сутності зі складною архітектонікою смислів і виражальних засобів, книги — в індивідуальній, груповій і масовій свідомості. Прикладний вимір — створення, добір і використання оптимального інструментарію, ефективних видавничих рішень, прийомів стратегій на основі знань про моделі, практики читання, рецептивні впливи, реакції і зумовлену ними поведінку. Ще один стратегічно цінний аспект — проектування, моделювання і стимулювання читацьких реакцій на всіх етапах процесу книги.

Із пізнанням цієї проблеми самотужки не справиться жоден із цехів гуманітарної науки, відособлено не подолає її жодна із суспільних практик, необхідність комплексних зусиль і підходів — очевидна. Попри специфічність предметного інтересу, всі вони (філософія, психологія, соціологія, педагогіка, бібліологія, антропологія, культурологія, лінгвістика, літературознавство, теорія літературної творчості) можуть об'єднатися на спільній платформі, якою є підстави вважати стимульовані читанням культурний розвиток і культурну практику людини. Традиційно проблематикою читання найбільше переймаються представники бібліотечного середовища. Видавниче співтовариство тривалий час її недооцінювало, попри те що читання, як один зі складників стратегічного контексту, має для видавничої справи ключове значення. Саме тут вирішується доля книг, авторів і видавців. «Сьогодні проблема читання виходить на одне з перших місць у професійній свідомості всіх, хто пов'язаний із створенням і розповсюдженням книги» [9, с. 8].

Тенденції у сфері читання впливають на авторські інтенції, типологічний розвиток книги, функціонування видавничої сфери, зміст підготовки кадрів для неї тощо. У різноманітних дослідженнях його розглядають як соціокультурне явище, процес, інтелектуальне заняття, професійну діяльність, життєву стратегію, проблему вільного часу, спосіб пізнання людиною світу і самопізнання, саморозвитку і самоздійснення, засіб формування інформаційної, духовної культури і соціалізації особистості, інтелектуальну технологію засвоєння знань, впливу на внутрішній світ, соціокультурний і психологічний феномени. Широкий також предметний спектр досліджень: уподобання, мотиви і пріоритети читання; читацька активність; вплив читання на глибинні психологічні структури, взаємозв'язки його з фізичним і психічним здоров'ям людини; читання як індикатор соціокультурних процесів; комунікаційна сутність, характер і структура читання різноманітних демографічних і соціальних груп та їх психографічні характеристики; розвиток якості читання і читацької культури; роль домашніх бібліотек у поширенні читання; ефективність програм просування і підтримки читання. Бібліографічний перелік наукових праць із цієї проблематики міг би трансформуватись у солідний том.

Пізнанням, осмисленням ролі слова і читання в життєдіяльності людини переймаються ще з історичних досвіток людства. Перші свідчення про інтерес до нього в Європі належать до античності. Про силу мови, що впливає на душу; відповідальність за мовлене і писане слово («Письменник безсоромно висловлював, що йому спаде на думку» [10, с. 325]); необхідність авторам знати природу високого, мати широкий світогляд, творчі здібності; «доречні і корисні для народу твори» [10, с. 293]; універсальну їх доступність («Кожен раз написаний твір... стає однаково доступним як для тих, хто його розуміє, так і для тих, кому він не призначений» [10, с. 335]); адресність слова і неоднаковість його сприймання розмірковував у діалозі «Федр» давньогрецький філософ Платон. Будучи представником усної традиції передавання інформації, за якої слово здатне «викликати гнів юрби і знову приборкати розгніваних» [10, с. 328], він побачив якісно нову силу, яку воно здобуває завдяки письму: «написані слова» важать не більше, ніж «нагадування людини, яка тямить на тому, що написано», вони «завжди твердять одне й те саме» [10, с. 335]. На його думку, «справжнього мистецтва слова не буває і ніколи не буде без пізнання правди» [10, с. 321].

Не оминуло око Платона і візуальності як специфічної ознаки писемності, чим вона «надзвичайно нагадує живопис». Маючи велику силу, твір беззахисний перед неспроможністю сприйняти, намаганнями поганьбити його, а тому не раз потребує допомоги автора [10, с. 335]. Щодо цього невразливим є твір, «який разом із знанням записується в душі... вміє говорити з ким треба і промовчати там, де треба» [10, с. 336]. Проглядаються у «Федрі» і важливі фігури книжного процесу: автор (письменник, ритор), читач («А подався він за місто, щоб повправлятися у виразному читанні») і людина, котра любить «слухати чужі твори» [10, с. 294]. Можна знайти у Платона виокремлення видів читання (гедоністичне, пізнавальне, облагороджувальне), типологізацію читачів, певні корисні підказки авторам і видавцям: до «складної душі» потрібно звертатися складно і багатозвучно, до «простої» — просто [10, с. 337].

Цінні смисли для розуміння Слова в життєвому світі людини є в Біблії, яка також творилася в часи зустрічі усної традиції (так проповідував своє вчення Христос) і ще молодій писемній культурі.

Мова в ній — про Священне Писання (1 Цар 22; 2 Хр 34) і Священне Слово: «Того, хто спотикався, підіймали слова твої» (Йов 4:4); «Для моєї ноги Твоє слово — світильник, то світло для стежки моєї» (Пс 110:105); «Уста мудрих знання розсівають» (Пр 15:7) [1].

Великі сподівання покладали на усне слово і в українську давнину, що відображено в примовляннях, замовляннях, календарній, обрядовій поезії тощо. Немало свідчень і про ставлення до книг у ті часи. У «Повісті минулих літ» («Літопис Руський»), наприклад, літописець виявляє на диво зрілий погляд на книжність і читання: «Сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє.

Велика бо користь буває людині від учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на путь покаяння, і мудрість бо, і стриманість здобуваємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що напоюють всесвіт увесь. Се є джерелом мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. [...] А коли старанно пошукаєш у книгах мудрості, то матимеш велику користь для душі своєї. Бо той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує або зі святими мужами» [7, с. 89-90]. Є подібні думки і в «Повчанні Володимира Мономаха», «Моліннях (Благаннях) Данила Заточника».

Як дослідницьку проблему читання почали розглядати наприкінці XIX ст., а на початку XX ст. інституалізувався пов'язаний із ним науковий напрям. В Україні його теоретико-прикладними питаннями однією з перших зайнялася Х. Алчевська, надбання якої зараховує собі й російська наука [9, с. 35]. Перший том вказівника «Що читати народу» (1884), який вона упорядкувала, було відзначено малою золотою медаллю Першої всесвітньої виставки в Парижі. Щоправда, перелік книг «істинних і ложних» містив ще «Збірник Святослава» (1073).

Читання — одне з найзначущіших цивілізаційних надбань, завдяки якому відбувається самооприятення, самовираження людини у слові і просторах слова. Розкриття його сутнісних глибин, історичних форм, ролі в розвитку людства розширює масштаб розуміння сучасних проблем книги; комунікаційних інтересів людини та актуальних для теперішнього часу способів їх задоволення; функціональності, затребуваності і перспектив друкованого

слова в інформаційній, пізнавальній, естетичній, духовній та інших сферах. Найкраще із цим завданням справляються соціологія, філософія, культурологія, літературознавча наука.

Масштабно осмислив читання в історичній динаміці, якісних змінах і в контексті породжуваних ними соціокультурних наслідків канадський філософ, соціолог Г.-М. Мак-Люен («Галактика Гутенберга»), якого вітчизняний дослідник соціальних комунікацій В. Іванов назвав «ентузіастом розвитку комунікаційних технологій» [3, с. 70]. Цінність цієї праці полягає в залученні та осмисленні багатющого теоретичного і фактологічного матеріалу, у філософськи глибинних спостереженнях. Читати її потрібно вміти, ще краще — прочитати і праці, на які посилається Г.-М. Мак-Люен, більшість із яких у нас неосягнені. Без вдумливого заглиблення в них вітчизняна наука так і не переросте стану наївної, самозакоханої дівчинки.

Не поспішаючи оприявнювати новотвори власної думки, Г.-М. Мак-Люен поступово сходить на пізнавальні вершини, відкриті його попередниками. Результатом цієї подорожі є панорамне бачення історії слова, технологій і засобів його передавання та сприймання. Початки цієї історії — епоха усної культури. Саме тоді творив у Давній Греції Гомер, поширювали свої знання Сократ і Піфагор. До наступних епох дійшли їхні надбання завдяки людям усної культури, які були одночасно авторами, реципієнтами і «технологією».

Мовлення і слово втілювали тоді буденні життєві смисли і магичні значення, напряду еднали людину зі світом. Щоб дізнатися, проїнятися, повірити, вона мусила почути. Людина усної культури символічно зливалася з предметом, про який чула, емпатійно проникала в нього, впускала його у своє Я. В її бутті слово означало і дію, а дія — і слово. Слова, в які людина вірила, здобували над нею магичну владу: «В усному суспільстві внутрішня вербалізація рівноцінна ефективній соціальній дії» [8, с. 38]. Цю силу і владу усне слово («тиранія слуху над зором») значною мірою втратило з появою письма і друку. Тоді відбулося роз'єднання функціональності вуха, ока і м'язів. Робота ока набула пріоритетності, слово стало частиною візуального світу людини. Щоб повірити, вона вже мусила і побачити, оскільки

відбулося «відокремлення магічного світу звуків від нейтрального світу ока» [8, с. 40]. Однак ще довго слово, мовлене потужно, діяло на неї, а візуально сприймані написані чи надруковані знаки здобували смисл або не здобували його. Адже на початках візуальної культури ще надто слабкими були психологічні механізми сприймання інформації оком, її інтеріоризації та інтерпретації.

Такі цивілізаційні переходи завжди були пов'язані із розщепленням психологічного світу та окремих здібностей особистості, соціопсихологічними травмами і муками. Легше давалися вони необтяженим надмірною рефлексивністю спільнотам. Тому «перехід культури у візуальні форми» [8, с. 41] спершу відбувався у прагматичному Давньому Римі, а вже потім у віддалених від раціоналістичних стихій Давній Греції і Візантії. Людина культури писемної (візуальної) сприймає слово відсторонено, пасивно. У кінотеатрі, наприклад, вона не зірветься з місця захищати одного персонажа, нападати на іншого, миритися з третім тощо. Візуальність абстрагує сприймання, відриває символ від реальності.

На основі актуалізації візуального зародилося і розвивалося читання. Як візуальне сприймання інформації, воно виростило з лона усної культури, відгалузилося від неї, увібравши в себе немало її якостей. Будучи результатом письма, що неухильно витісняло в історичному часі усне передавання (слухове сприймання) інформації, читання дотепер сусидить з усними практиками. Позбавивши слово притаманних йому в часи усної культури багатоголосся, значеннєвої наповненості й спонукальності, воно спричинило радикальні зміни в рецептивній системі людини, а також у її взаємодії зі світом. В основі цього — відмінності в роботі органів чуття: за свідченням психологів, очі точніше фокусують інформацію, ніж вуха, що зумовлює адекватніші реакції; транслювання інформації за допомогою очей відбувається швидше, ніж за участю інших органів чуття; 90% інформації людина отримує завдяки їх роботі.

Манускриптна культура розвивалася, оглядаючись на усну: рукописні твори враховували специфіку декламування їх; тодішня граматики цілковито була підпорядкована нормам риторики; до поетів ставилися як до суперників ораторів. І за стилем раннє письмо не надто віддалилося від усного методу передавання інформації, що було однією з причин злитості писемних текстів.

Перехід від усності до читання болісно сприймався в тому часі. Про це теж ідеться в діалозі Платона «Федр»: показана Тевтом (за давньоєгипетською міфологією — богом-винахідником літер і книги; У. Еко, очевидно, помилково стверджує, що це був Гефест) фараону Тамусу книга, якої той ще ніколи не бачив, викликала у правителя занепокоєність, що через неї в людей може вселитися «забутливість внаслідок занедбання вправ для вироблення пам'яті» і «вони будуть пригадувати за допомогою знаків, а не завдяки внутрішній силі» [10, с. 335]. Аналогічно за змістом висловився герой роману В. Гюго «Собор Паризької Богоматері» Клод Фролло: це (вказуючи на книгу) знищить це (вказуючи на собор). Багато-значність такої соціокультурної паралелі зауважив У. Еко, далеко не байдужий до концепції Г.-М. Мак-Люена, хоч майбутнє книги і читання він бачив оптимістичнішим. Є в У. Еко ще кілька пов'язаних із цією проблематикою міркувань: книга, як носій інформації і джерело культури, передусім виявилася потрібною кочовим цивілізаціям — в осілих цю роль виконувала архітектура; якби всі люди були вегетаріанцями, її розвиток, очевидно, був би інакшим; книга подорожує разом із людьми з вигідною їм швидкістю [4].

Очевидно, читання вголос (слухання читання), що тривало до появи друку, — перехідний (соціотерапевтичний) етап між усним і візуальним словом. Читання вголос виявило свою благодатність для розквіту епічної поезії, байки, драми, а читання про себе (друкована культура) відкрило простір роману, хоч перші романи поширювали в усній традиції (розповідали). Своєрідними ретронатяжками на цю культуру є театральне дійство, радіоспектакль («театр перед мікрофоном»), а також читання авторами фрагментів своїх текстів під час їх презентацій, що є здебільшого символічним актом.

Розвиток візуального витіснив на маргіналії усну культуру, яка в сучасному світі може зберігатися хіба що як частина складнішого цілого. На цій підставі легше зрозуміти соціопсихологічні причини недовговічного розквіту аудіо-книги. Помилка видавництв, які стратегічно зосередилися на цьому продукті, полягає в неправильному визначенні цільової аудиторії — нею могли бути тільки діти, а не ті групи дорослого населення, на які вони орієнтувалися. Звідси — і недовговічність її життєвого циклу. Труднощі «вростання» в сучасний соціум книги електронної, неоднозначне

сприйняття її в різних демографічних пластах промовисто ілюструють протистояння друкованої та електронної культур.

Культури читання не однолінійно змінювали одна одну, а взаємопроникали. Кожна нова вторгалася у простір попередньої, не маючи сил цілковито зліквідувати всі її елементи. Влучно щодо цього висловився Г.-М. Мак-Люен: «Дві культури, або технології, можуть, як астрономічні галактики, проходити одна крізь іншу без зіткнень, але змінюючи при цьому свої конфігурації» [8, с. 201]. Різною мірою вони наявні у підсвідомих, ментальних пластах сучасного читача, які зберігають досвід усної культури і читання вголос (спонтанні рухи гортані, іноді — губ; читання дітьми вголос на етапі опанування його техніки; молитва). Простежити їх прояви можна в сучасній літургії, особливо православної, театральному дійстві, модерністських поезії та прозових текстах. Ще зриміше постають вони в електронному читанні: текст, звук, відео, анімація, мультиплікація, співучасть, співтворчість тощо. У рецетивних домінантах окремих людей (зорове, слухове, моторне, комбіноване запам'ятовування) також проглядаються їхні сліди.

Без культурних компромісів не обходилося на всіх етапах розвитку читання і книговидання: манускрипти важко долали тяжіння до стихії усного слова, а друковані книги певний час вважали зручнішими для використання «манускриптами». На початках друку їх навіть надсилали переписувачам для копіювання. Будучи потужною інновацією, своєрідною глобалізаційною хвилею, друк певний час працював на ресурсах традиційної для тієї пори культури, тиражуючи витворені для манускриптної книжності тексти. Інших текстів тоді він не мав. Подібні компроміси (формат pdf) помітні в епоху наступу електронної книжності.

Друк не тільки розширив аудиторію автора, а й витіснив у його взаємодії із читачем проміжні фігури (декламатори, актори, лектори, вчителі), які зберегли свою функціональність лише в певних сегментах культурного простору. Змінив друк психологічні процеси вираження змісту, емоцій, образів і сприймання їх. Завдяки витісненню усного слова словом друкованим (візуальним) людина отримала змогу критично сприймати інформацію, вивіряти її, виявляти щодо неї власну волю. Трансформація слухового сприймання тексту («усної публікації») у читання (візуальне сприймання) змінила пріоритетність функціонування її органів

чуття, комбінаторику психічних процесів, втрутилася в систему комунікаційних очікувань і комунікаційної діяльності. Людина втратила здатність до запам'ятовування великих масивів інформації, в її життєдіяльності zdeградували деякі раніше добре розвинені мнемічні процеси. У сучасних реаліях щось подібне відбулося з людьми, які позбулися звичних для попередніх поколінь арифметичних навичок через використання калькулятора.

Писемність і друк породили несвідоме. Людина усної традиції всі свої емоції виявляла («відпрацьовувала») у слові. Друк обмежив функціональність слова, дозволивши «перевагу лише незначної кількості чуттів, решта мусила шукати собі інше пристановище. [...] Несвідоме — пряме породження друкованої технології, що вічно накопичує шлях відкинутого сприйняття» [8, с. 318]. Підсвідомість людини стала об'єктом впливу створених нею технологій. Цю розділеність розуму, серця і чуттів помітили ще М. де Сервантес («Дон Кіхот») і В. Шекспір («Король Лір»).

Найбільшим результатом винаходу Й. Гутенберга був не друкарський верстат, а нові технологія, принципи, традиції. У манускриптну епоху читання не надто було відмежованим від письма і виготовлення книг. Друк радикально розвів їх: письмо стало способом творення текстів, читання — способом сприймання і методом дослідження їх. Виготовлення книг «відірвалося» від читання. Воно стало справою, учасники і результати якої зводили в простір тексту автора і читача. Масштаб, динаміка книжного процесу унеможливлювали тривале перебування тексту в руках друкаря чи палітурника, як то було раніше. Однак традиція читання його у процесі виготовлення книги довго зберігала свою живучість і в епоху друку. Деякі майстри-палітурники іноді роками затримували рукописні чи віддруковані аркуші, поки не прочитають їх.

Спершу малопомітно, але неухильно друк виводив слово і книгу на арену конкуренції, у стихію ринкових відносин. Друкована культура посилила індивідуалістичні тенденції не тільки в середовищі авторів. Грамотні люди, яких ставало дедалі більше, позбувалися залежності від тих, хто мав доступ до книг і міг прочитати їх для інших. (Читання вголос виконувало тоді важливу соціальну функцію). Їм достатньо було придбати книгу або навідатися до бібліотек, система яких із появою друку швидко розвивалася.

Ще одна породжена друком індивідуалістична тенденція — інституювання авторства творів, до якого були байдужими усна і рукописна культури. Тому так мало авторів, які належали до культурних епох, що передували друку, знає людство. Багато з написаного циркулювало без зазначення авторства; думки і фрагменти одних текстів впліталися без посилань в інші. Іноді на творі зазначали не автора, а переписувача книги. Книги, які створили кілька авторів, ідентифікували за першим в їх переліку.

За манускриптною культурою в авторську роботу мимоволі чи свавільно втручалися переписувачі. З цим, наприклад, була пов'язана і проблема канонічності текстів Біблії. Друк, ініціюючи інститут авторського права, змусив редактора, видавця здобувати дозвіл автора на втручання в текст. Більш залежним від автора і видавця став читач, уже не маючи змоги втручатися в текст, як то робили раніше читачі-переписувачі. З інституалізацією авторства читач почав ідентифікувати належність твору конкретній особі чи їх групі; автори й читачі відокремилися від переписувачів.

Творчість перестала бути лише формою самовираження автора, у ній почали вбачати і ремесло, джерело життєзабезпечення. Друк, розширивши суспільний ареал слова і тексту, відкрив авторам шлях до благ, популярності, почесей і слави, доступ до вищого світу. А наявність домашньої бібліотеки в середньовічні часи була своєрідною перепусткою до державних посад.

Змінився і стан творчого результату авторської праці — рукопису, який уже не вважали книгою. Щоб стати нею, він мав пройти етапи видавничої підготовки і друкарського виготовлення. Усе, що не проходило цих етапів, залишаючись в авторських шухлядах, у книжковому і читацькому обігах не значилося. Компроміси — самовидавні тексти в часи різноманітних дискримінацій. Електронна епоха значною мірою нівелює цю особливість друкованої культури, а також інститут авторства і породжене ним авторське право.

Розширення соціального простору функціонування текстів стимулювало їх жанрове урізноманітнення, адресне диференціювання книг, розвиток видавничих технологій, зародження масового читання. Першими такими книгами були Біблія, Часослов і Псалтир. Деяко пізніше грамотний люд почав звертати увагу на лицарські романи, епос.

Читач як соціальний феномен — теж виплід друку. За рукописної культури читання було справою обраних. Зосереджувалося воно, як правило, в монастирях, освітніх закладах, аристократичних домах. Формування масового читача (віддалення від усної і манускриптної культур) тривало століттями. Нині він як соціокультурний тип опинився на маргіналіях гутенбергівської і постгутенбергівської (електронної) культур, що, як і раніше, є і випробуванням, і джерелом нових можливостей. Щоправда, інтернет-читання як інноваційну технологію парадоксально прирівнюють до читання сувою: «Читаючи з екрана, сучасний читач у певному сенсі повертається до методу читання сувою» [9, с. 164]. Культурна роздвоєність, в основі якої «співіснування технологій і форм свідомості», негативно позначиться на самопочутті людей — «приведе до психологічних травм» [8, с. 361].

Завдяки новим технологіям книга стала ергономічнішою, зручнішою — популярні на початках книгодрукування часослови і молитовники мали формат, близький до сучасного покетбука. Започаткував цю практику в XVI ст. венеційський друкар Альд Мануцій. Тільки лицарські романи друкували ін-фолію, що було певним компромісом із усною і манускриптною культурою. Масові випуски друкованої книги нівелювали ставлення до неї як до рідкісного витвору. Зручність при читанні сприяла його пришвидшенню. Зі збільшенням кількості книг з'явилися домашні зібрання. Із цим пов'язані уніфікування читацьких навичок, усереднення читацьких реакцій, які сукупно комбінують читацький досвід, базований на механізмах і ефектах візуалізації. Уподобились і помилки у книгах, які за манускриптних часів мали іншу природу.

Писемність і друк змінили модель взаємодії вчителя й учня. У дописемні часи навчання відбувалось у формі діалогу, зарядженого на пошук сенсів, наближення до істини, розвиток мисленевої вправності та риторичних умінь. За часів манускриптних учитель став лектором, обов'язком якого було читання «вчених» книг, а обов'язком студентів — записування їх. Це одна із причин побутування тодішніх текстів у різних рукописних версіях. До лекторських ролей викладача, вчителя «приросли» ще координаторські, коментувальні, аналітичні, інтерпретаційні тощо. Можливість вільно придбати потрібну книгу емансипувала процес навчання, зліквідувала пряму залежність успішності студентів від роботи на лекції.

Маючи доступ до книг, деякі з них могли навіть подивувати професора знаннями, невідомими йому.

Розширення масштабів книгодрукування зумовило формування ринків книг, випущених національними мовами, що сприяло розвитку національної свідомості, національних держав. Перед тим більшість книг писали латиною, а їх читачами були клерикальна, інтелектуальна еліта, спудеї. Ринок зробив продукт літературної творчості товаром, а читача, який перед тим ставився до книги як до сакрального витвору, — споживачем. У соціокультурному розумінні читач ставав публікою, виявляючи характерні для неї інтереси саморозвитку, зацікавленість у доступності інтелектуальних, духовних благ для інших. Боротьба за увагу до конкретних книг, індивідуальність яких розмивалась у книжковому потоці, стимулювала конкуренцію, а вона — орієнтацію на читача, від якого дедалі більше узалежнювалися ті, хто писав, редагував, виготовляв і продавав книги. Один із наслідків цього — плодження розрахованих на невибагливе читання текстів і книг. Від цього, стверджує Г.-М. Мак-Люен, беруть початок і промислове ставлення до виробництва, промислові революції.

Не позбавлені рації й узагальнені міркування Г.-М. Мак-Люена щодо ролі друку в зародженні приватної власності, духу й ідеології капіталізму. Почалося все з масового розповсюдження в Європі Біблії, визрівання протестантської етики, формування суспільних відносин на основі приватної власності та економічної ініціативи. Якоюсь мірою правомірно вважати, що друк прислужився формуванню соціальної культури сучасної Західної Європи і Північної Америки.

Збільшення кількості книг, доступність їх не лише для любителів, грамотіїв і знаті вселили в ентузіастичні голови ейфорійне очікування радикального облагородження людини і світу. Однак нічого помітного в масштабі одного людського життя не відбулося і не могло відбуватися — культурні революції потребують більшої часопросторовості. В онтогенезі і філогенезі людини загалом малограмотного середньовічного світу очікувати глибинних змін не можна було. Розуміння цього тільки вироблялося. Тому тодішні розчарування, що надмір захоплене профанними справами людство ризикує скотитися в історично недалеке безпросвіття варварства, були немисливими. Вони промовисто ілюструють драматизм тодішніх культурних

поривів і переживань. Зринала навіть занепокоєність щодо надто великої кількості авторів і книг. То була не перша і не остання онтологічна помилка стосовно писемності, друку, читання.

Лінійні міркування про вплив друку, книги, читання на розвиток цивілізації конструюють таку його схему: усне слово, глиняні, дерев'яні та інші таблички, сувій, рукописний і друкований кодекси, електронні тексти — етапи розвитку книжної культури, читання, цивілізації. Одночасно розвивалися типи читачів: людина неписьмена, людина писемної книги, людина друкованої книги, людина електронних текстів. Друк стимулював читання, читання — роздуми людини над її буттям. Масова доступність Біблії, проникнення її ідей у соціальний світ спричинилися до інституювання протестантської етики як формування світоглядних засад капіталізму, розуміння ринку як відносин самореалізації економічно вільної людини. Ринкові відносини створили нові можливості для розвитку книги, читання, друку і породили нові випробування, змістом яких було домінування меркантильних інтересів над духовними та інтелектуальними інтенціями. Орієнтація на розважальне читання спроєктувала і витворила масового читача, стимулювала тривоги щодо люмпенізації читацьких смаків, стандартів творчості й видавничої діяльності.

Розвинуте на основі друку (вільнішого доступу до книг) персоніфіковане читання відкрило людині можливості для осмисленішого пошуку власної ідентичності, самовизначення, осягнення індивідуальних смислів. Інші реалії принесла культура електронна — прагматизацію інформаційного життєвого простору й діалогізацію буття в ньому, деактуалізацію тексту як індивідуального наративу. Майже цілковито включені в неї наймолодші покоління, що спонукає замислитися над майбутнім друку і сфокусованих на ньому видавничих стратегій. За теперішніх тенденцій його перспективи видаються малообнадійливими. Небагато оптимізму додає і те, що глобальні мережі й «віртуальний» читач наразі не можуть обійтися без друкованого слова.

В узалежненні поступу людності від розвитку засобів і технологій передачі інформації одні сучасники Г.-М. Мак-Люена та дослідники наступних поколінь побачили оригінальне мисленнєве проникнення в сутність цивілізаційних явищ, сміливі й нетрадиційні

висновки, інші — неприпустимі спрощеність, надуманість, авантюризм. Доходило і до іронічно-пародійних алюзій, які відсилають до деяких його узагальнень: «Велосипед для мене — це перший крок людства із патріархального світу у світ цивілізації. Перший флірт із цивілізацією. Флірт цнотливиці перед першим поцілунком. Поки що цнотливість, але вже гріх» [5, с. 142]. Безперечно, в теорії Г.-М. Мак-Люена, як і в будь-якому евристичному продукті, не все було вистояним і всебічно верифікованим, а багато що — надмір екстравагантним. Попри те вона рясно насичена ідеями, методологічно, евристично і навіть емпірично цінними для видавничої проблематики. Стимульовані нею рефлексивні пошуки і рефлексивні прирошення можуть дати багато для розуміння закономірностей розвитку читання, видавничої справи, сучасних тенденцій, їхніх близьких і далеких перспектив, яких, на його погляд, у друкованої книги небагато. На сьогодні це є найбільшою проблемою і загадкою всіх підрозділів видавничого цеху. У намаганні докопатися до закономірностей розвитку медіа Г.-М. Мак-Люен запропонував таку формулу: прискорення розвитку нового процесу створення повідомлення; об'єднання з традиційним способом; повернення до раніше використовуваних методів і створення повідомлення на вищому технологічному рівні. Аналіз її віддаляє від фаталістичних думок, не даючи водночас найменших підстав для заспокоєння. А узалежнював соціальний порядок і соціальну діяльність від розвитку комунікаційних технологій і засобів не лише він [13].

Ідеї, підходи, пізнавальна логіка Г.-М. Мак-Люена методологічно та пізнавально цінні й у контексті теперішніх старань побачити взаємозумовленості соціокультурних явищ, місця і роль слова, книги та читача в їх системі і динаміці. Його теорія дає змогу проаналізувати проблеми читання, скориставшись оберненою оптикою. Найважливіший її висновок: сучасний читач не є соціопсихологічним новотвором. У його ментальних структурах зберігаються і функціонують з різною мірою актуальності всі значущі надбання усної, писемної, друкованої, електронної культур. Знання надбаних ним у філогенезі рецептивних структур допомагає чіткішому баченню їх комбінацій у різних видах читацької діяльності. Для видавничої сфери ця інформація має стратегічний характер,

оскільки є основою розуміння читача, маркетингового аналізу тексту, позиціонування книги, редакційних і комунікаційних стратегій.

Ідучи вслід за думкою Г.-М. Мак-Люена, можна побачити велику заслугу друку перед людністю, яка полягає в інституюванні світського читання, світської людини, публіки. До книг їх наVERTISE налаштованість на високі цілі і здатність долати шлях до них. Видавнича справа покликана враховувати всі смаки, інтереси, потреби у сфері читання. Є рація в словах Г.-М. Мак-Люена і про те, що телебачення створило «масу», а для видавничої справи — масового читача. Так вважає не тільки він [11, с. 171-179]. Не позбавлене спостережливості й твердження про зорієнтованість читача електронної культури на інтерактивність і діалог.

Книга і читання, будучи піддатливими тенденціям у культурі й соціумі, водночас впливають на їхній стан і розвиток. У філософському ракурсі це побачив М. Куфаєв, за словами якого, на зміст книжного процесу діє комплекс факторів: стан культури, історичний момент, переважання у суспільстві певного типу людей, зрілість ринку, правова ситуація [6, с. 63].

Під іншим кутом розглядає розвиток читання як історичного явища російська дослідниця Ю. Мелентьєва: «Люди не завжди читали однаково — в різні історичні періоди вони використовували різні моделі й практики читання» [9, с. 16], зміни яких означені як революції читання. Ці революції, на її думку, мали такий зміст:

1) трансформування монастирського читання (розуміння тексту як джерела сакральних знань) у схоластичне (погляд на книгу як засіб інтелектуальної діяльності). Почалося з виникненням писемності й завершилося у XII–XIII ст. Сувій як носій тексту поступився кодексу (книжковому формату), що змінило практику читання. У цій революції проявив себе прогрес технологій, ергономізувавши процес читання. Додало йому потуг намагання раннього християнства культурно (і через читання) відмежуватися від іудейської релігійної традиції, священний текст якої (Тора) зафіксовано на сувої. «Кодекс як візуальний і матеріальний маркер був найранішим проявом «матеріальної культури», яка народжувалася у християнстві. Саме християни були першопрохідцями у використанні цієї форми», — стверджує інша російська дослідниця Л. Зіміна, посилаючись на гіпотезу шотландського професора теології Л. Хуртадо. Ця гіпотеза має цікаву фактологічну основу: до III ст. н. е.

приблизно 98% нехристиянських текстів зафіксовано на сувоях, приблизно стільки ж християнських — на кодексах [2, с. 9];

2) заміна інтенсивного читання (благоговійного перечитування, запам'ятовування, донесення до інших людей змісту книг, переважно релігійного характеру) екстенсивним (критичним читанням, «пробіганням» великої кількості різних текстів). Час цих змін — середина XVIII ст., коли Європа, будучи поглинутою «читацькою лихо-манкою», болісно переживала руйнування усталених зв'язків людини з державою, церквою. У читанні тоді багато хто вбачав небезпеку;

3) зародження і розвиток екранного читання, започаткованого в останні десятиліття XX ст., що спричинило стирання відмінностей між письмом і читанням, конкуренцію традиційного (лінійного) читання з мозаїчним, мультимедійним. «Крок від кодексу до екрана виявився не менш значущим, ніж той, який культура зробила від сувоя до кодексу» [9, с. 18].

Для Ю. Мелентьєвої історія читання — це і розвиток, взаємозбагачення його практик, якими вона вважає читання вголос і читання про себе. Першим було читання вголос («читання губами»), яке домінувало в античні часи, середньовіччя, на європейських землях практикувалося навіть у XVI–XVII ст. Так читали рукописні тексти, зафіксовані без проміжків між словами, що потребувало особливих умінь. Стверджувалося, що воно «дарує книзі душу», оскільки розкриває смисл тексту. І тоді вже дехто читав книги мовчки — про себе («сердечне читання»). Чи не найбільшою проблемою, зумовленою читанням про себе, були зміна просторового функціонування слова і механізмів його сприймання: читання вголос дає простір звучанню слова, а читання про себе надає йому внутрішнього звучання. Про це вели мову ще Арістофан і Еврипід. Активно розвинулося таке читання з використанням пробілів між словами (початок XIV ст.), появою пунктуації. Заохочували його бібліотеки, норма поведінки в яких — дотримання тиші. Читання про себе сприяло появі вільнодумства. Проміжна форма — читання пошепки.

Дещо інше розуміння практик читання запропонував в XI ст. настоятель Сен-Вікторіанського монастиря Гугон, розрізняючи читання для інших, слухання чужого читання (про це вів мову і Платон), читання тексту про себе. Із цією класифікацією узгоджується позиція тих, хто вважає об'єктом читання аудіокнигу

(вперше була випущена в 1975 р. в Колумбії — збірник оповідань Д.-С. Жуліао), а її прослуховування — специфічною формою читання (аудіочитанням). На цій підставі вважають читачами і незрячих людей, яким недоступне тактильне сприймання шрифту.

У єдності з практиками і прийомами Ю. Мелентьєва розглядає моделі читання, розрізняючи гуманістичне, християнське, університетське, народне. Гуманістична модель читання припадає на епоху Відродження. Учений людина активно утверджував порівняльний, аналітичний погляд на текст, використовуючи спеціальний попітр «книжкове колесо», що давало змогу одночасно утримувати в полі кілька книг і послуговуватися ними. Ще один її атрибут — сформований за тематичним принципом (рубриками) «зошит спільних місць», де занотовували цінне із прочитаного (цим займалися в XVI ст. найняті аристократами професійні читачі). У цих практиках є сенс вбачати зародження компаративістики як евристичного методу. Християнська модель (XVI–XVII ст.) пов'язана із суворим регламентуванням текстів для читання. Університетська є породженням епохи Просвітництва (XVIII ст.) як вияв вільнодумства. Саме тоді вкорінився погляд на читання як на розвивальну, інтелектуальну працю. Народне читання — результат тотального поширення письменності (XIX ст.). З ним пов'язані дослідження читання, методи просування його.

За будь-яких підходів намагання з'ясувати природу, сутність, джерела розвитку читання виводять на необхідність осмислення всіх якостей слова — усного, писемного, друкованого; слова в тексті й на екрані; слова як основного носія смислів і як елемента складної комбінації знаків. Історичний погляд на ці питання розкриває зміст і спрямованість тенденцій у сфері читання і книжності, підказує напрям екстраполятивних міркувань. Здобуті з використанням його знання переконують, що характер читання як породження писемності й друку взаємопов'язаний із загальним розвитком людства, використовуваних ним комунікаційних технологій і засобів. Кожна нова технологія, утверджуючись, убирала в себе надбання попередніх, стаючи з часом передумовою для наступної.

Усе, що відбувалось у сфері книжності й читання, символізує характер і результативність змін, які переживає і теперішній світ. Без пізнання історично, соціокультурно зумовлених закономірностей

неможливі вироблення повноцінного стратегічного бачення, стратегічного розуміння, вибір моделей і напрямів стратегічного розвитку на сучасному етапі. Домінантна особливість теперішніх змін — зумовлене ІТ-технологіями глобальне вирівнювання можливостей людей щодо самореалізації, співпраці й комунікації. Одна з похідних цього процесу — розширення сфери самовираження кожного як автора і видавця (оприлюднення написаного в Інтернеті). На цій особливості наголосив Т.-Л. Фрідман у резонансній книзі «Світ плоский!» [12]. Урахування її — в основі маркетингу 3.0 як філософії ринкової діяльності в інформаційну епоху, а також концепції створення цінності спільно з клієнтами. Розмірковування над цим наводить на висновок про неминучість тотальної реструктуризації сфери читання і книжності. Симптоми і навіть наслідки деяких процесів уже очевидні. Інші висвітлить час. Дефіцит несподіваних вражень і тривожних відчуттів на найближчу пору не прогнозується.

Подібні випробування привносять у голови плутанину, фобії, відволікають від зосередження на ключових питаннях. Видавнича наука і практика, а також сфера підготовки фахівців для неї вимушені виявити високу інтелектуальну, технологічну мобільність і водночас стійкість у розумінні свого призначення. Ідеться про те, що зміна технологій підготовки, розповсюдження контенту є спонукальним сигналом для оволодіння ними. У цьому сенсі використання ІТ-технологій — неминучість. Однак це не дає права недооцінювати роботу з автором, текстом, культурою видання, супроводження його в позавидавничому житті. Справді, від технологічності видавничого продукту залежатиме надто багато, якщо не все. У стратегічному часі ще більше залежатиме від його ціннісної основи, для чого потрібні висока мисленнева культура, вміння оптимізувати знання і навички, масштабний світогляд. Усе це важливо для того, щоб завжди видавати затребувані й цінні книги.

1. Біблія, або Книги Святого Письма Старого і Нового Заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську наново перекладена. — Київ : Місійне т-во «Нове життя, Кемпус Крусейд фор Крайст», 1992. — 426 с.

2. *Зими́на Л. В.* Современные издательские стратегии: от традиционного книгоиздания до сетевых технологий культурной памяти / *Л. В. Зими́на*. — Москва : Наука, 2004. — 274 с.
3. *Иванов В.* Основні теорії масової комунікації і журналістики : навч. посіб. / *Валерій Іванов* ; за наук. ред. *В. В. Різуна*. — Київ : Центр Вільної Преси, 2010. — 258 с.
4. *Карьер Ж.-К.* Не надейтесь избавиться от книг! / *Ж.-К. Карьер, У. Эко* ; интервью *Ж.-Ф. де Тоннака* ; пер. с фр. и примеч. *О. Акимовой*. — Санкт-Петербург : Симпозиум, 2010. — 336 с.
5. *Кундера М.* Книга смеха и забвения : роман / *Милан Кундера* ; пер. с чеш. *Н. Шульгиной*. — Санкт-Петербург : ИД «Азбука-классика», 2008. — 320 с.
6. *Куфаев М. П.* Проблемы философии книги. Книга в процессе общения / *М. П. Куфаев*. — Москва : Наука, 2004. — 188 с.
7. Літопис руський / пер. з давньорус. *Л. С. Махновця* ; відп. ред. *О. В. Мишанич*. — Київ : Дніпро, 1989. — XVI, 591 с.
8. *Мак-Люен М.* Галактика Гутенберга: Становлення людини друкованої книги / *Маршалл Мак-Люен* ; пер. з англ. *А. А. Галушки, В. І. Постнікова*. — 3-тє вид. — Київ : Ніка-Центр, 2011. — 392 с. — (Серія «Зміна парадигми» ; вип. 1).
9. *Мелентьева Ю. П.* Чтение: явление, процесс, деятельность / *Ю. П. Мелентьева* ; Отделение историко-филол. наук РАН ; Научный совет РАН «История мировой культуры». — Москва : Наука, 2010. — 182 с.
10. *Платон.* Діалоги / *Платон* ; пер. з давньогрец. *Йосипа Кобіва, Уляни Головач, Дзвенислави Коваль, Тараса Лучука, Юрія Мушака*. — Київ : Основи, 1999. — 395 с.
11. *Почепцов Г.* Будущее: стратегии, сценарии, коммуникации / *Георгий Почепцов*. — Киев : Альтерпрес, 2010. — 308 с. — (Серия «Академия будущего»).
12. *Фрідман Т.-Л.* Світ плаский! / *Томас Л. Фрідман*. — Харків : Акта, 2008. — 676 с.
13. *Хилл Т. И.* Современные теории познания / *Т. И. Хилл*. — Москва : Прогресс, 1965. — 533 с.